

ТЕОРІЯ І МЕТОДИКА ПРОФЕСІЙНОЇ ОСВІТИ

DOI 10.31651/2524-2660-2020-1-100-107

ORCID 0000-0002-3117-2118

БОРИСОВ Вячеслав Вікторович,

доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки і методик навчання,
КЗВО «Хортицька національна навчально-реабілітаційна академія» Запорізької обласної ради
e-mail: bogysow13@gmail.com

ORCID 0000-0003-1108-2753

ГЕВКО Ігор Васильович,

доктор педагогічних наук, професор, проректор з навчально-методичної роботи,
Тернопільський національний педагогічний університет імені Володимира Гнатюка
e-mail: gevko.i@gmail.com

УДК 378.018.8.011.3-051:373.3]:159.923.5(045)

**ПОЗИЦІЯ РЕФЛЕКСІЇ В ПРОЦЕСІ САМОАКТУАЛІЗАЦІЇ МАЙБУТНІХ ВЧИТЕЛІВ
ПОЧАТКОВИХ КЛАСІВ**

Запропонована робота присвячена питанням рефлексії професійної педагогічної діяльності та самоактуалізації майбутніх вчителів початкових класів. У статті розглядається питання професіоналізму вчителя початкових класів в контексті ідей особистісно-орієнтованої освіти. Парадигма запропонованого дослідження ґрунтується на основних положеннях раціоналістичного підходу, який латентно обіймає методологічні засади, що стосуються сучасної постнекласичної, трансдисциплінарної епістемології. Рефлексія в процесі самоактуалізації майбутніх вчителів початкових класів уявляється процесом усвідомлення педагогічних проблем, їх аналізу та визначення перспективних шляхів їх вирішення. У представленні рефлексійних процесів, що спрямовані здійснювати самозміну особистості у професійному становленні, вважаємо визначення її видів: екстравертної рефлексії, що забезпечує визначення орієнтирів професійної реалізації особистості, та інтровертної рефлексії, що забезпечує аналіз особистісних ресурсів майбутнього вчителя початкових класів щодо доцільності руху за обраним професійним напрямом. Зважаючи на це, позиція рефлексії в процесі самоактуалізації майбутніх вчителів початкових класів вбачаємо у співвіднесенні можливостей власного «Я» з тим, що вимагає обрана професія. Зазначимо, що кожна професія відповідає уявленням про неї, що складаються у професіоналів і у соціуму. Але не завжди ці уявлення співпадають за образами і характеристиками. Рефлексія допомагає людині сформулювати очікувані результати, окреслити цілі подальшої професійної педагогічної діяльності, скорегувати особистий професійний шлях. Значущість рефлексії для вчителів початкових класів зумовлено тим, що їх діяльність є багатofункціональною. Вчитель початкових класів має забезпечувати виконання наступних функцій: навчальної, виховної, методичної, педагогічної дослідницької, прогностичної, здоров'язбережувальної. Рефлексія активно впливає на продукування інноваційних ідей, реалізація яких можлива за умови самоактуалізації особистості. Аналіз позиції рефлексії в процесі самоактуалізації майбутніх вчителів початко-

вих класів дозволяє акцентувати увагу на такій особливості педагогічної рефлексії вчителів початкових класів: готовності діяти в ситуаціях із високою мірою невизначеності, що обумовлено сформованістю вмінь вчителя усвідомлювати бар'єри професійної педагогічної діяльності, визначати шляхи їх подолання.

Ключові слова: інноваційні процеси; рефлексія; самоактуалізація; саморозвиток; вчитель початкових класів; професійна педагогічна діяльність.

Постановка проблеми. Розгляд питання про професіоналізм вчителя початкових класів в контексті ідей особистісно-орієнтованої освіти зумовлює доцільність розгляду позиції рефлексії в процесі формування і розвитку інноваційного компонента професійної педагогічної діяльності.

Зміна позиції освіти на сучасному етапі розвитку суспільства обумовило особливу значущість інноваційних процесів. Донедавна безумовними орієнтирами освіти було формування знань, умінь і навичок, що забезпечували готовність до життя. Досі готовність до життя розуміли як здатність пристосування особистості до відносно стабільних умов суспільного життя. Зараз освіта все більше орієнтується на створення таких технологій і способів впливу на особистість, за яких забезпечується баланс між соціальними і індивідуальними потребами, що орієнтовані на саморозвиток, забезпечують готовність особистості до реалізації власної індивідуальності за мінімальних умов. Інноваційність стала ознакою педагогічної діяльності останніх десятиліть. А отже, підготовка майбутніх учителів початкових класів має вибудовуватися з урахуванням потреби формування інноваційного компонента педагогічної діяльності, формування готовності до інноваційної педагогічної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Процеси глобалізації активізували дослідження з педагогічної інноватики. Розроблено її теоретичні основи (К. Ангеловські, Х. Барнет, Дж. Бассет, І. Дичківська та ін.), обґрунтовано філософські та соціальні аспекти (Ю. Вооглайд, О. Дубасенюк, О. Шапран та ін.).

На думку закордонних дослідників (Е. Роджерс, М. Фуллан), процес зміни пріоритетів у професійній діяльності вчителя є віддзеркаленням однієї з психологічних закономірностей свідомої регуляції власної діяльності шляхом постійної рефлексії власного досвіду, що, у свою чергу, є важливою умовою розвитку професійного досвіду від рівня опанування основами професійної діяльності до рівня професійної майстерності [1; 2].

Мета статті. Обґрунтувати позицію рефлексії в процесі самоактуалізації майбутніх учителів початкових класів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Професійна педагогічна діяльність учителя в її практичному сенсі – це розв'язання конкретного педагогічного завдання завдяки готовності до професійної педагогічної діяльності. Зазначимо, що наукова думка пов'яже рефлексію із ситуаціями, що обіймають певний конфлікт між бажаним (очікуваним) та реальним. У науковому підході до проблеми бар'єрів та їх значення для розвитку людини цікавою є позиція І. Глазкової про позитивні для розвитку особистості функції бар'єрів [3]. Погоджуючись із автором в цілому, зауважимо, що певні з цих функцій мають значення для рефлексії. Так, індикаторна функція дозволяє визначати проблемне поле, що потім має бути прорефлексованим; регулююча функція дозволяє актуалізувати латентні ресурси для їх застосування у нових умовах; адаптивна функція регулює домагання особистості та її ресурси, що дозволяють досягти цих домагань; корекційна функція виявляється у гнучкості поведінки особистості в наслідок переоцінки можливостей досягнення мети. Важливою для вчителя початкових класів вважаємо рефлексію процесів комунікації. Рефлексії потребують і особистісні характеристики вчителя, що зумовлюють його здатність до інновацій та наслідування цінностей освіти.

Парадигма нашого дослідження виходить з раціогуманістичного підходу і його основних положень [3; 4]:

– особа (фахівець) свідомо обирає конструктивні позиції, тобто не покладається на спонтанні процеси, а здійснює цілеспрямовану діяльність, при цьому поважає інтереси і позиції суб'єктів (як колективні,

так і індивідуальні), з якими здійснюється взаємодія, має установку на фасилітації особистісного зростання кожної людини;

– раціоналізм (тобто, у найпростішому тлумаченні, як визнання цінності розуму і доцільності при прийнятті рішень) є одним з істотних боків гуманізму;

– поняття гармонійного інтелекту, що передбачає урахування суперечностей і використання їх потенціалу для розвитку;

– об'єднання нормативних компонентів наших виборів і сенсів й одночасно підкреслення значущості особистісних і ціннісних складових;

– переживання і реалізація буттєвих цінностей в діяльності особистості;

– поширення моделей гуманістично орієнтованої соціальної поведінки на всі види діяльності особистості.

Кожний вчитель, розв'язуючи педагогічне завдання, проходить наступні етапи:

– проектування інтегрованого змісту і форм діяльності учнів, що зумовлюють досягнення окресленої мети;

– реалізація проекту у безпосередній взаємодії з учнями;

– підсумкова оцінка досягнутих результатів.

Реалізація кожного з цих етапів передбачає певні функціональні позиції:

– учитель як проектувальник власної діяльності з навчання учнів – «експерт з подання інформації» (В. Андрієвська, О. Дубасенюк) [5; 6];

– учитель як організатор діяльності учнів з розв'язання навчального завдання – «експерт з комунікації»; (В. Бадер, О. Корніяка) [7; 8]

– учитель як творець власного досвіду – «дослідник-аналітик» (В. Борисов, М. Марусинець) [9; 10].

У кожній з цих функціональних позицій практичне мислення учителя обіймає як аналітичні, так і конструктивні процеси. Наприклад, при підготовці до уроку учитель як експерт з подання інформації формулює мету уроку, добирає навчальний матеріал і способи його вивчення (конструктивні процеси). А підґрунтям є прийняте рішення про готовність учнів до його засвоєння (аналітичні процеси). А з позиції дослідника власного професійного досвіду, учитель початкових класів не тільки критично аналізує його, але і конструює на його підґрунті напрями подальшої роботи.

Зазначимо, що рефлексійні процеси присутні на кожному з етапів розв'язання педагогічного завдання.

З рефлексійної позиції «експерт з подання інформації» учитель робить предметом аналізу свої дії з планування. Отже,

рефлексійні процеси його свідомості звернені на зміст майбутнього уроку і набувають конструктивного характеру. Рефлексійну оцінку своїх дій з проектування учителя робить з урахуванням конкретних індивідуальних особливостей учнів, можливостей їх розвитку. Саме це дозволяє йому здійснювати перетворення складного у просте, нецікавого у захоплююче, що є одним із важливих професійних умінь учителя.

Коли вчитель приходить на урок, він занурюється в процес освітньої взаємодії (експерт з комунікації). Предметом його рефлексії стає сам процес освітньої взаємодії, учні, їх дії, емоційні реакції. У фокусі рефлексії учителя опиняються і його власні дії, що спрямовані на реалізацію завдань уроку. Рефлексію учителя у цих ситуаціях можна назвати інтерактивною, вона супроводжує дії у часі.

Рефлексія учителя в позиції «дослідника-аналітика» має оглядовий характер і спрямована на аналіз, оцінку, узагальнення власного досвіду, опанування досвіду інших учителів.

Необхідність рефлексійного ставлення учителя до своєї діяльності визначається тим чинником, що джерелом професійного зростання учителя є постійне усвідомлення власного досвіду («формула розвитку майстерності» Познера: «досвід + рефлексія = професійний розвиток») [11].

Але повноцінно це зробити можна лише за умови порівняння і співвіднесення власного досвіду з досвідом інших учителів.

Отже, залежно від функціональної позиції учителя початкових класів у освітньому процесі його рефлексія може набувати види:

- «експерт з подання інформації» – рефлексія конструювання;
- «експерт з комунікації» – інтерактивна рефлексія;
- «дослідник-аналітик» – оглядова рефлексія.

Отже, рефлексійний учитель – це людина, схильна до сумнівів, припущень, яка не сприймає на віру інформацію

Рефлексійність як властивість особистості є підґрунтям формування професійного і особистісного зростання, в процесі самоактуалізації студентів. Але, до цього часу існує потреба вивчення позиції рефлексивності в процесі самоактуалізації студентів. Рефлексійність в процесі самоактуалізації студентів дозволяє усвідомити себе суб'єктом діяльності, власну значущість, ціннісну спрямованість. Студент, який володіє здатністю до рефлексування, перебуває в позиції внутрішнього мислення, «мис-

лення над мисленням» (Аристотель). Серед сучасних дослідників спостерігається діапазон позицій у розумінні сутності людини від платонівсько-августинівського бачення людини як двосубстанційної єдності душі й тіла до схоластичної інтерпретації Аристотелівського вчення про *anima* як *form corporis*, про духовну душу як оформлюючу форму. На думку Л. Волверде [12] «рефлексувати— означає ставити собі головні питання: «Що я зараз роблю і чому?». Студенти у своїй діяльності з самого початку поставлені у рефлексійну позицію, бо тільки погляд на власні дії може дозволити оптимальний спосіб досягнення високих результатів. Більшість студентів замислюються не тільки про сьогодні, але і про своє майбутнє.

Л. Божович [13], С. Рубінштейн [14], С. Максименко [15] та ін. наголошували на фундаментальному значенні наявності специфічної моделі майбутнього, передбачення майбутнього, розширенні часової зони спонукань. Зазначимо, що посилення процесів рефлексійності у структурі студентської самосвідомості впливає на усвідомлення себе у часі, а в цілому прагнення до самопізнання, оцінки власних можливостей, здатностей поставати необхідною умовою самореалізації. М. Марусинець зазначає, що рефлексійність допомагає передбачити можливу поведінку іншого і підготувати зустрічні дії, які відсунуть безпелічне вторгнення, зайняти таку внутрішню позицію, яка зможе захистити більше, ніж фізична сила [10].

Свого часу К. Ясперс зазначив, що рефлексивність дозволяє людині бачити і передбачувати власну «саморефлексійну» самосвідомість [16, с. 492]. З огляду на позиції К. Ясперса американський психолог-дослідник Д. Елкінз при розгляді рефлексивності як специфічного утворення особистості – властивості рефлексійної самосвідомості, висунув тезу, що завдяки їй людина здійснює аналіз свого життєвого досвіду, свого змісту свідомості [17]. Актуалізація рефлексійної самосвідомості, на його погляд, відбувається природним шляхом у критичних ситуаціях, що інтенсифікують процеси самопізнання. Процеси самопізнання, само розуміння, формування Я-концепції і сприйняття іншого не тільки розташовані в одній площині, але і обумовлюють один одного, бо функціонування їх відбувається за рахунок рефлексійних механізмів.

«Рефлексія є здатність свідомості звертатися на саму себе, брати саму себе в якості об'єкту, який має сталість і особливу цінність; здатність не тільки до пізнання,

але і до самопізнання, не тільки знати, але і знати, що ти знаєш», - писав французький філософ Тейяр де Шарден [18].

«Діалогічне друге Я», пише Л. Валверде – «це наша рефлексійність», яка у переживаннях «Я хочу» може суттєво вплинути на вектор сенсу. Вона наче задає його межі у реальному часі, надаючи йому – сенс – не тільки існуючому взагалі як ідеальна модель, як можливість, але і наповнюючи його конкретним, життєвим змістом. Рефлексійність у діалогі людині з собою сприяє збереженню джерела енергії в «Я» для створення нових сенсів. Відсутність рефлексійності, навіть на деякий час, спричиняє до переживань втрати цього джерела енергії [12].

Рефлексійні процеси виявляються і в ситуації безпосередньої взаємодії, а також на етапі самоаналізу і самооцінки власної діяльності, самої себе як суб'єкту. Поліфункціональність рефлексійності є причиною того, що на думку Ю. Кулюткіна і Г. Сухобської, рефлексійні процеси «пронизують професійну діяльність студентів» [19].

У студентської молоді особливе місце в процесі само актуалізації і рефлексивності посідає самооцінка, яка є оцінкою людиною себе, своїх якостей, властивостей, здатностей, свого місця серед інших людей. Рефлексійність – це форма легкого порушення самооцінки, порушеної у розумінні того, що судженню надається більше значення, ніж конкретним фактам. Самооцінка впливає на ефективність діяльності людини. І. Кон стверджує «наші самооцінки – це своєрідні когнітивні схеми, що узагальнюють минулий досвід особистості і організують, структурують нову інформацію щодо цього аспекту Я» [20].

Суб'єктами професійної діяльності у закладі вищої освіти є студенти у віці 17–22 років. У психологічних класифікаціях періодів життя людини цей вік визначається як юнацький. Це час вибору життєвого шляху, соціального самовизначення. На думку вітчизняних дослідників [21], час навчання у закладі вищої освіти співпадає з першим періодом зрілості, який є важливим періодом розкриття всіх аспектів особистості, початку будівництва образу життя з опорою на певні цінності, сенси, ідеали, життєві плани.

Студентський вік є сензитивним періодом для розвитку основних можливостей людини [22]. На цьому поворотному рубежі розвитку формується нова особистісна позиція, що пов'язана з професійною спрямованістю, яку відбивають ціннісні орієнтації, сенсожиттєві орієнтири, рівень домагань, самооцінка.

Професійна спрямованість є однією з важливих характеристик людини як суб'єкта діяльнісно-соціальних ролей, рівня домагань у студентському віці, що актуалізує питання «Хто Я»? Зростання самостійності означає перехід від системи зовнішнього управління до самоуправління. При самоуправлінні це повинна бути інформація суб'єкта про самого себе, тобто самопізнання.

У студентські роки утворюються передумови для початку реального виконання у системі ціннісних орієнтацій всіх своїх регулятивних функцій [22, с. 9–12]. Дуже важливо, що саме ціннісні орієнтації відбивають професійну спрямованість, тому можуть зазнавати деякі зміни впродовж навчання у закладі вищої освіти. Зміну, яку супроводжує виникнення нових властивостей, нових якостей, розуміють як розвиток. У деяких випадках наближення до деякого умовного ідеалу, тобто збагачення, удосконалення, становлення розуміється як розвиток. Розвиток не є лінійним процесом, спрямованим «знизу до гори», навпаки, можливі кризи, тимчасові відходи на рівні, що були здолані раніше, зупинки. Але на цьому шляху можливе виокремлення деякої узагальнюючої траєкторії, що і дозволяє вести мову про розвиток.

У сучасному освітньому процесі розвиток, не завжди розуміється як комплексна задача: наявний сильний дисбаланс уваги до проблем розвитку інтелектуального і розвитку особистісного за переваги першого аспекту. Звертаємо увагу на те, що досить часто розвиток як завдання усвідомлено взагалі не формулюється, а проблема розвитку підмінюється питанням передачі знань або досвіду. Значну за часом і важливістю позицію в цьому процесі посідає період навчання у закладі вищої освіти. Проблема особистісно-професійного розвитку в період навчання у закладі вищої освіти широко подано в працях вітчизняних дослідників, зокрема Л. Афанасенко, О. Кочарян, І. Мартинюк, Л. Омельченко, С. Оксамитної, С. Яшник та ін. [23–25].

У роботах вітчизняних авторів простежуються наступні основні напрями особистісно-професійного розвитку студентів:

- розвиток професійної спрямованості і необхідних здібностей;
- професіоналізація і удосконалення психічних процесів і станів;
- формування життєвої позиції і конкретизація життєвих планів;
- підвищення рівня самостійності і відповідальності;
- зростання рівня домагань у сфері майбутньої професії;

– етичний, естетичний і духовний розвиток;

– підвищення вагомості самовиховання і формування якостей, необхідних у майбутній професійній діяльності;

– підвищення ініціативи і творчості;

– формування психологічної готовності до професійної діяльності.

Залишається відкритим питання про джерела професійного розвитку. Безумовно, що одним із джерел є зовнішнє середовище. Наприклад, в умовах освітнього процесу принаймні природньо, що знання, завдання, які пропонуються педагогами студентам впливають на професійне становлення. Але відомо, що жодні зусилля не забезпечують професійне зростання, якщо студент сам не виявляє активності, не рухається вперед, не прагне до професійної самоактуалізації, бо не є суб'єктом освітнього процесу, а стає об'єктом впливу.

Справжній розвиток особистості – це, перш за все саморозвиток, що визначається не зовнішніми впливами, а внутрішньою позицією самої людини. Отже, необхідним процесом професійної самоактуалізації є професійне зростання, що передбачає набуття нових знань, умінь, навичок завдяки розширенню кількості ситуацій, у яких вони виявляються затребуваними.

Важливу позицію в усвідомленні своїх якостей і самооцінки у студентські роки належить рефлексії – зануренню у світ власних вчинків, почуттів, співставлення їх з оточуючою дійсністю.

Саме у студентські роки відбувається оцінка і переоцінка власних професійних і особистісних якостей. В. Слободчиков наголошує, що неспівпадіння «Я» як суб'єкта умінь і хвилювань, відповідного умовам співбуття, і «Я», що не відповідає йому, виявляється не між «ми» і «вони», а у власному уявленні про себе.

Таке неспівпадіння має розумітися як виокремленість і визначеність себе серед інших людей (виникає особлива форма свідомості «Я-Ви»). З цього моменту починається процес самообмеження (уточнення меж самототожності співбуття); процес бурхливого усвідомлення своїх бажань, мотивів, здібностей, особистісних якостей. Заслуговує на увагу те, що в цей період відбувається процес диференціації змісту самосвідомості, формується здатність до аутокомунікації («Я-Я»), здатність до відрізнення себе від не-себе всередині самого себе (внутрішня рефлексія). Відокремлюючись від образу себе в очах найближчого оточення, об'єктивуючи свої якості як «не-Я», людина у внутрішньому діалозі виявляється здатною вийти за межі аутокомуні-

кації як такої і увійти в сферу загальнолюдських, життєвих сенсів [7].

Саме цей момент у духовному розвитку людини В. Слободчиков пов'язує з пошуком своєї вкоріненості у світі, з формуванням власного світогляду. «З цього моменту починається важкий шлях індивідуалізації розвитку, що обіймає і як привласнення своєї суб'єктності, що зазвичай утворювалася не з волі і без усвідомлення її носія, як становлення справжнього авторства у визначенні і реалізації власного способу життя» [26].

Результати досліджень [27–30], доводять, що більшість 17–19-річних людей усвідомлюють власні дії і вчинки, і лише деякі відокремлюють себе від самопізнання і самоаналізу. Саме у студентські роки є всі необхідні психологічні умови для розвитку рефлексії: яскрава потреба у самопізнанні, змістовна самооцінка, висока потреба у спілкуванні, наявність внутрішніх конфліктів і труднощів самосвідомості.

Бути суб'єктом власного життя – це головне завдання, що вимагає свого розв'язання у напряму актуалізації потенціалів самоактуалізації. Зазначимо, що справжній період навчання у закладі вищої освіти у студентів є найбільш сензитивним для самовизначення, саморозвитку, самовиховання, у загальному для розв'язання завдань самоактуалізації, де рефлексійності надається провідна позиція. Отже, цей період у професійному становленні студентів закладів вищої освіти є визначальним в самоактуалізації, а рефлексійність допомагає виробити стратегію і тактику навчання таким чином, щоб забезпечити максимально успішні результати [31]. Свідоме самовизначення себе у професійній діяльності – основний зміст професійного становлення студентів. Рефлексійність в структурі процесу самоактуалізації спрямована на ціннісно-сенсову сферу, що забезпечує цілісність і усвідомленість діяльності за посередництвом власних цінностей, сенсів, самоцінок та забезпечує особистісне і професійне зростання.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Теоретичний аналіз питань рефлексії і рефлексійності дозволив зробити наступні висновки.

Поняття рефлексії не має єдиного тлумачення. Її розглядають як функцію свідомості, що є підґрунтям для створення рефлексійного шару свідомості; рефлексія бере участь у побудові майбутніх планів дій і особистісного розвитку; вона визначає особистісну організацію суб'єкта; рефлексія здійснює регуляцію особистості. Рефлексія розглядається з позицій аксіологічного підходу у взаємозв'язку з ціннісними оріє-

нтаціями, процесами самосідомості, саморозвитку.

Таким чином, рефлексія виявляється у побудові сенсів, ціннісних орієнтацій, з одного боку, а з іншого – вона є основним механізмом особистісного і професійного саморозвитку особистості.

Рефлексійність – є якістю особистості, що спрямована на визначення сенсів і виявляється кризь здатність до ціннісної самоорієнтації, сенсової саморегуляції та є внутрішнім джерелом саморозвитку особистості.

Студентський вік — це період у професійному становленні студентів закладів вищої освіти, він є визначальним у самоактуалізації, самореалізації, саморозвитку, а рефлексійність допомагає виробити стратегію і тактику навчання так, щоб досягти максимальних результатів.

Рефлексійність в процесі самоактуалізації спрямована на ціннісно-сенсову сферу, що забезпечує цілісність і усвідомленість діяльності.

Отже, взаємозв'язок показників рефлексійності з показниками процесу самоактуалізації і виявлення позиції рефлексійності в процесі самоактуалізації студентів є актуальним науковим завданням.

Список бібліографічних посилань

- Fullan M., Miles M. Getting Reform Right: What Works and What Doesn't. *Phi Delta Kappan*. June 1992. No 73(10). P. 745–752.
- Rogers E.M. Diffusion of innovations. 4th Edition. NY.: Free Press.
- Глазкова І.Я. Компетентність майбутнього вчителя у запобіганні та подоланні педагогічних бар'єрів: монографія. Бердянськ: О.В. Ткачук, 2013. 416 с.
- Дегтяр В.О. Формування рефлексивної культури студентів педагогічних університетів: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Харків, 2006. 19 с.
- Андрієвська В.М. Проектування дидактичних ситуацій у навчанні молодших школярів з використанням компютера: автореф. дис. ... канд. пед. наук 13.00.09. Харків, 2009. 20 с.
- Дубасенюк О.А., Семенюк Т.В., Антонова О.Є. Професійна підготовка майбутнього вчителя до педагогічної діяльності: монографія. Житомир: Житомирський державний університет, 2003. 192 с.
- Бадер В.І., Борисов В.В., Вікторенко І.А., Гаврілова А.Г., Галенко А.М. Шляхи формування соціокультурної компетентності майбутніх учителів: коллект. наук. монографія. За ред. В.І. Бадер. Київ, 2014. 309 с.
- Корніяка О.М. Сучасні підходи до вивчення комунікативної компетентності особистості. *Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць*. 2009. №3. С. 180–194.
- Борисов В.В. Формування готовності вчителя до дослідницької педагогічної діяльності в умовах поетапної підготовки студентів педагогічного вузу: автореф. дис. ...канд. пед. наук: 13.00.02. Київ: УДПУ ім. М.П. Драгоманова, 1997. 22 с.
- Маруснієць М.М. Система формування професійної рефлексії майбутніх учителів початкових класів: дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Івано-Франківськ, 2012. 454 с.
- Posner G.J. Field Experience: A Guide to Reflective Practice. NY., 2009. 168 p.
- Valverde L. The self-evolving supervisor. In Sergio-vanni, T. (Ed.), *Supervision of teaching* (pp. 81–89). Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development, 1982.
- Божович Л.И. Этапы формирования личности в онтогенезе. *Вопросы психологии*. 1979. №4. С. 23–34.
- Рубинштейн С.А. Основы общей психологии. СПб.: Питер, 2000. 712 с.
- Максименко С.Д. Психологія в соціальній та педагогічній практиці. Київ: Наукова думка, 1999. 216 с.
- Ясперс К. Смысл и назначение истории: Пер. с нем. М.: Политиздат, 1991. 527 с.
- Elkins, D.P. Talk at conference of association for humanistic psychology. N.Y., 1979; Elkins, D.P. The Human Elements of Psychotherapy: A Nonmedical Model of Emotional Healing. 1st Edition, Kindle Edition. 155 p.
- Шарден П.Т. де. Феномен человека. М., 1987. 198 с.
- Кулюткин Ю.Н., Сухобская Г.С. Индивидуальные различия в мыслительной деятельности взрослых учащихся. М.: Педагогика, 1971. 214 с.
- Кон И.С. Категория «Я» в психологии. *Психологический журнал*. 1981. Т.2. № 3. С. 10–21.
- Скрипченко О. В., Долинська А. В., Огороднійчук З. В. та ін. Вікова та педагогічна психологія: навч. посіб. За заг. ред. О.В. Скрипченка. Київ: Просвіта, 2001. 416 с.
- Психологічні особливості студентського віку. На допомогу кураторам. Вип. 3. [Укладачі: Л.М. Яворовська, Р.Ф. Камишнікова, О.Є. Поліванова, С.Г. Яновська, С.М. Куделко]. Харків: ХНУ імені В.Н. Каразіна, 2013. 88 с.
- Оксамитна С. Міжгенераційна класова та освітня мобільність. Київ: НаУКМА; Аграр Медіа Груп, 2011. 287 с.
- Афанасенко Л., Мартинюк І., Омельченко Л., Шамне А., Шмаргун В., Яшник С. Психологія стресостійкості студентської молоді. За заг. ред. В. Шмаргуна. Київ: Видавничий центр НУБіП України, 2018. 198 с.
- Кочарян О.С., Ягнюк Я.К. Духовний вимір психічного здоров'я студентської молоді. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Психологія»*. 2011. Вип.45. No 937. С.149–154.
- Слободчиков В.И., Исаев Е.И. Психология развития человека: Развитие субъективной реальности в онтогенезе: учебное пособие. М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского гуманитарного университета, 2013. 400 с.
- Кацова Л.І. Формування професійного інтересу у майбутніх учителів у процесі педагогічної практики: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.04. Харків, 2005. 19 с.
- Левіцька І.М. Формування педагогічного розуміння в майбутніх учителів музики у процесі професійної підготовки: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2012. 21 с.
- Мамчич О.Б. Формування лінгвістичної компетентності майбутніх учителів початкової школи у вищих педагогічних навчальних закладах: автореф. дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Київ, 2003. 20 с.
- Пільова С.Г. Формування організаційної компетентності майбутніх учителів у процесі професійної підготовки: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.04. Одеса, 2011. 160 с.
- Dobrev, S. Reflex as a stepping stone of valuable reverse relation in education of mother tongue. *Knowledge – International Journal. Humanities*. 2018. 26(3). 751–757. URL: <https://ikm.mk/ojs/index.php/KIJ/article/view/550/1017>.

References

- Fullan M., Miles M. (1992). Getting Reform Right: What Works and What Doesn't. *Phi Delta Kappan*, 73(10): 744-752.
- Rogers, E.M. (1983). Diffusion of innovations. 4th Edition. NY.: Free Press.
- Glazkova, I.Ya. (2013). The future teacher's competence in preventing and overcoming pedagogical barriers: a monograph. Berdyansk: O.V. Tkachuk. 416 p. (in Ukr.).
- Degtyar, V.O. (2006). Formation of reflective culture of students of pedagogical universities (PhD Dissertation). *Theses*. Kharkiv. 19 p.
- Andrievska, V.M. (2009). Designing didactic situations in teaching junior high school students using a computer (PhD Dissertation). *Theses*. Kharkov. 20 p. (in Ukr.).
- Dubasenyuk, O.A., Semenyuk, T.V., Antonova, O.E. (2003). Professional preparation of future teacher for pedagogical activity: monograph. Zhytomyr: Zhytomyr State University. 192 p. (in Ukr.).
- Bader, VI, Borisov, VV, Victorenko, IL, Gavrilova, LG, Galenko, AM (2014). Ways to Form Sociocultural Competence of Future Teachers: A Collective Scientific Monograph. In V.I. Bader (Ed.). Kyiv. 309 p. (in Ukr.).
- Kornyaka, O.M. (2009). Modern approaches to the study of communicative competence of the individual. *Problems of modern psychology: a collection of scientific works*, 3: 180-194 (in Ukr.).
- Borisov, V.V. (1997). Formation of teacher readiness for research pedagogical activity in conditions of gradual preparation of students of pedagogical university (PhD Dissertation). *Theses*. Kyiv: M.P. Drachmanov USPU. 22 p. (in Ukr.).
- Marusinets, N.M. (2012). System of formation of professional reflection of future primary school teachers (Doctor Science Dissertation). Ivano-Frankivsk. 454 p. (in Ukr.).
- Posner G.J. (2009). Field Experience: A Guide to Reflective Practice. NY. 168 p.
- Valverde L. (1982) The self-evolving supervisor. In T. Sergiovanni (Ed.), *Supervision of teaching* (pp. 81-89). Alexandria, VA: Association for Supervision and Curriculum Development.
- Bozhovich, L.I. (1979). Stages of personality formation in ontogenesis. *Questions of Psychology*, 4: 23-34 (in Rus.).
- Rubinstein, S.L. (2000). Fundamentals of General Psychology. SPb.: Peter. 712 p. (in Rus.).
- Maksimenko, S.D. (1999). Psychology in social and pedagogical practice. Kyiv: Scientific Thought. 216 p. (in Ukr.).
- Jaspers, C. (1991). The meaning and purpose of history: Translation from German. Moscow: Politizdat. 527 p. (in Rus.).
- Elkins, D.P. (1979). Talk at conference of association for humanistic psychology. N.Y.; Elkins, D.P. (2015) The Human Elements of Psychotherapy: A Nonmedical Model of Emotional Healing. 1st Edition. 176 p.
- Sharden, P.T. de (1987). The phenomenon of man. Moscow. 198 p. (in Rus.).
- Kulyutkin, Yu.N., Sukhobskaya, G.S. (1971). Individual differences in the mental activity of adult students. Moscow: Pedagogy. 214 p. (in Rus.).
- Kon, I.S. (1981). Category "I" in psychology. *Psychological Journal*, 2 (3): 10-21 (in Rus.).
- Skripchenko, O.V., Dolinskaya, L.V., Ogorodniychuk, Z.V. and others. (2001). Age and Educational Psychology: Educ. tool. In O.V. Skripchenko (Ed.). Kyiv: Enlightenment. 416 p. (in Ukr.).
- Psychological features of student age. To Help the Curators (2013). Compiled by: L.M. Yavorovskaya, R.F. Kamyshnikova, O.E. Polivanova, S.G. Yanovska, S.M. Kudelko. Kharkiv: V.N. Karazin KhNU. Issue 3. 88 p. (in Ukr.).
- Oksamytna, S. (2011). Intergenerational class and educational mobility. Kyiv: NUKMA; Agrarian Media Group. 287 p. (in Ukr.).
- Afanasenko, L., Martyniuk, I., Omelchenko, L., Shamne, A., Shmargun, V., Yashnik, S. (2018). Psychology of stress resistance of student youth. In V. Shmargun (Ed.). Kyiv: Publishing Center of National University of Life and Environmental Sciences of Ukraine. 198 p. (in Ukr.).
- Kocharian, O.S., Yagnyuk, Y.K. (2011). Spiritual dimension of mental health of student youth. *Bulletin of the V.N. Karazin Kharkiv National University. Psychology Series*, 45(937): 149-154 (in Ukr.).
- Slobodchikov, V.I., Isaev, E.I. (2013). Human Development Psychology: The Development of Subjective Reality in Ontogenesis: A Training Manual. Moscow: Publishing House of the Orthodox St. Tikhon Humanitarian University. 400 p. (in Rus.).
- Katsova, L.I. (2005). Formation of professional interest in future teachers in the process of pedagogical practice (Doctor Science Dissertation). *Theses*. Kharkiv. 19 p. (in Ukr.).
- Levitskaya, I.M. (2012). Formation of pedagogical understanding in the future music teachers in the process of vocational training (PhD Dissertation). *Theses*. Odessa. 21 p. (in Ukr.).
- Mamchich, A.B. (2003). Formation of linguistic competence of prospective elementary school teachers in higher education institutions (PhD Dissertation). *Theses*. Kyiv. 20 p. (in Ukr.).
- Pilova, S.G. (2011). Formation of organizational competence of future teachers in the process of vocational training (PhD Dissertation). Odessa. 160 p. (in Ukr.).
- Dobrev, S. (2018). Reflex as a stepping stone of valuable reverse relation in education of mother tongue. *Knowledge – International Journal. Humanities*, 26(3): 751-757. URL: <https://ikm.mk/ojs/index.php/KIJ/article/view/550/1017>.

BORYSOV Vyacheslav,

Doctor Science in Pedagogy, Professor, Professor of pedagogy and teaching methods Department,
National Academy of Education and Rehabilitation in Khortytsya

HEVKO Ihor,

Doctor Science in Pedagogy, Professor, Vice-rector for educational work,
Volodymyr Hnatyuk National Pedagogical University in Ternopil

**THE POSITION OF REFLECTION IN THE PROCESS OF SELF-ACTUALIZATION
OF FUTURE TEACHERS OF PRIMARY CLASSES**

Summary. The proposed work is devoted to the issues of reflection of professional pedagogical activity and self-actualization of future primary school teachers. The article deals with the issues of professionalism of primary school teachers in the context of ideas of personal-oriented education. The paradigm of the proposed study is based on the basic principles of a rationalized humanistic approach, which latently embraces the methodological foundations of contemporary post-classical, transdiscipli-

nary epistemology. Reflection in the process of self-actualization of future primary school teachers is represented by the process of awareness of pedagogical problems, their analysis and determination of perspective ways of their solution. In the representation of reflexive processes aimed at self-change of personality in professional formation, we consider the definition of its types: extrovert reflection, which defines the orientation of professional realization of personality, and introvert reflec-

tion, which provides an analysis of the personal resources of the future teacher of initial movement.

In view of this, we see the position of reflection in the process of self-actualization of future primary school teachers in correlating the possibilities of their own "I" with what the chosen profession requires. It should be noted that each profession corresponds to the ideas about it, which are formed by professionals and in society. But not always these ideas coincide in images and characteristics. Reflection helps the person to formulate the expected results, to outline the goals of further professional pedagogical activity, to adjust the personal professional path. The importance of reflection for primary school teachers is due to the fact that their activity is multifunctional. The elementary school teacher should ensure that the following functions are fulfilled: teaching, educational, methodical, pedagogical research, prognostic, health-

saving. Reflection actively influences the production of innovative ideas, the realization of which is possible provided the self-actualization of the individual. The analysis of the position of reflection in the process of self-actualization of future elementary school teachers allows us to emphasize the following peculiarity of pedagogical reflection of elementary school teachers: the willingness to act in situations with a high degree of uncertainty, which is conditioned by the formation of the teacher's skills to be aware of the barrier.

Keywords: innovative processes; reflection; self-actualization; self-development; elementary school teacher; professional pedagogical activity.

Одержано редакцією 17.01.2020
Прийнято до публікації 10.02.2020